

VAQTNI IFODALOVCHI TIL BIRLIKLARINING BADIY ASARLARDA IFODALANISHI

Boltakulova Gulnoza Farruxovna

*SamDChTI, Innovatsion ta'lim texnologiyalari
va metodika kafedrası professori*

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy asarlarda vaqtni ifodalovchi til birliklarining ifodalanishi yoritib berilgan. Shuningdek, vaqt belgilari adabiy matnlardagi voqealar va harakatlarni ma'lum bir vaqtinchalik kontekstda joylashtirish uchun muhim vosita ekanligi dalillangan.

Kalit so'zlar: vaqt tasviri, vaqt belgilari, badiiy matn, vaqt kategoriyasi, voqea vaqti.

Vaqt tasviri badiiy adabiyotning ajralmas qismidir. Albatta, insonning vaqtni idrok etishi sub'ektivdir: u cho'zilishi, uchib ketishi, sekinlashishi yoki to'xtashi mumkin. Boshqa san'at turlari qatorida adabiyot vaqtni tasvirlashda ham keng imkoniyatlarni namoyish etadi. Bunda biz har qanday badiiy asarning eng muhim kompozitsion komponenti bo'lgan badiiy vaqt kategoriyasi bilan shug'ullanamiz. Badiiy matnda voqea vaqti, eng avvalo, fe'lining o'tmish, hozirgi va kelajak voqealari rejasini tuzishda ishtirok etuvchi zamon shakllari, shuningdek, bir vaqtda, ketma-ketlik va ustuvorlik ko'rsatkichlari bilan ifodalanishi mumkin. O'tgan sodda va o'tgan davomli shakllari ko'pincha rivoyatda qo'llaniladi. Badiiy matnlarda o'tgan tugallangan zamon shakllari ham keng namoyon bo'ladi. Badiiy asarlarda kelajakdagi oddiy va o'tmishdagi kelajak shakllari kamroq uchraydi.

Yana shuni ta'kidlash kerakki, zamon yo'nalishi rivoyat shaxsiga bog'liq: voqea-hodisalarning birinchi shaxs yoki uchinchi shaxs tomonidan uzatilishi muallif qo'llagan til vositalarining xarakterini aniqlashi mumkin. Birinchi shaxsda aytilgan matn hikoya qiluvchining tajribasi va hissiy kechinmalarini ifodalaydi, shuning uchun uning ifodasi o'tgan, hozirgi va kelajak zamon shakllarida bo'lishi mumkin. Uchinchi shaxs bayonida hikoya qiluvchining hayotiy kechinmalariga e'tibor berilmaydi, shuning uchun ham voqealar o'tmishda sodir bo'lgandek tasvirlanadi, bu esa o'tgan zamon shakllarining qo'llanishini belgilaydi. Shuningdek, syujet (voqea) vaqti, muallif vaqti va o'quvchi vaqti kabi bir qancha vaqt tizimlarining o'zaro ta'siri vaqt ko'rsatkichlarini tanlashda o'z izini qoldiradi. Shunday qilib, personajlarning temporal tizimidagi hozirgi zamon shakllari muallif va o'quvchi vaqt tizimlarida o'tgan zamon shakllaridir. Bitta badiiy matn ichidagi bunday zamon ma'no qatlamlari bir-birini istisno etmaydi, balki bir-birini to'ldiradi, asarning zamon tuzilishini tartibga solishda katta rol o'ynaydi. Shunday qilib, badiiy zamon shakllari o'zgaruvchanlik va xilma-xillik bilan ajralib turadi. Badiiy vaqt muallifning g'oyalari, asarning janr o'ziga xosligi, shuningdek, ushbu asar yaratilgan adabiy oqim yoki yo'nalish bilan belgilanadi.

Mualliflar o'tgan davrlarni ko'rsatishda qo'llaydigan eng oddiy usullardan biri bu aniq sanalar yoki tarixiy voqealarga havola qilishdir. Ushbu uslub nafaqat hikoyani aniq vaqt oralig'ida joylashtiradi, balki o'sha davrning madaniy va ijtimoiy muhitini ham uyg'otadi. Ushbu uslub hikoyani boyitadi, o'quvchilarga aniq kontekstni taqdim etadi va qahramonlar va voqealar bilan chuqurroq bog'lanish imkonini beradi. Quyida adabiyotda aniq sanalar va tarixiy voqealar qanday qo'llanilishini, ularning ta'sirini ko'rsatish uchun batafsil misollar va tahlillarni ko'rib chiqamiz.

Muayyan sanalar va tarixiy voqealarni o'z ichiga olgan holda, mualliflar o'z hikoyasining tarixiy kontekstini mustahkam tarzda o'rnatishlari mumkin. Ushbu yondashuv o'quvchilarga hikoyani ma'lum bir vaqt oralig'ida joylashtirishga yordam beradi, hikoyaning haqiqiyliги va chuqurligini oshiradi.

Gabriel Garsia Markesning **“Yuz yillik yolg'izlik”** asarida hikoya aniq vaqt ko'rsatkichi bilan boshlanadi: **“Ko'p yillar o'tib, otishma otryadiga duch kelganida, polkovnik Aureliano Buendia otasi uni muzni kashf qilish uchun olib ketganini eslashi kerak edi”.** (*Gabriel G.M. One*

hundred years of Solitude.- Jonatan Cape, 1970.422 p). Ushbu ochilish chizig'i darhol o'tmishdagi voqeani belgilaydi va tarixiy davomiylik tuyg'usini yaratadi. Roman keyingi voqealardan vaqtinchalik masofani ta'minlab, "ko'p yillar o'tib" ga ishora bilan boshlanadi. Ushbu keng vaqt belgisi bir asrdan ko'proq vaqtni qamrab olgan hikoyani o'rnatadi va Buendia oilasining tarixini kengroq o'rganishga imkon beradi.

Muayyan vaqtinchalik doiradan foydalanib, Markes epik ko'lam va tarixiy chuqurlik hissi yaratadi. "Ko'p yillar o'tib" degan ishora ham romanda takrorlanadigan mavzu bo'lgan vaqt va tarixning siklik xususiyatiga ishora qiladi.

Charlz Dikkensning **"Ikki shahar haqidagi ertak"** romani Fransuz inqilobining shov-shuvli davrini tasvirlangan bo'lib, uning boshlang'ich satrlari mashhur tarzda sahna ko'rinishini kabitir: "Bu zamonlarning eng yaxshisi edi, bu vaqtlarning eng yomoni edi..." (*Ch.Dickens. The Tale of two Cities. London:Chapman & Hall. 1859.*). Hikoyani taniqli tarixiy voqea atrofida markazlashtirib, Dikkens o'quvchilarga hikoyaning dramatikligini va ahamiyatini oshiradigan tanish fonni taqdim etadi. Fransuz inqilobi ijtimoiy qo'zg'olon va o'zgarishlarning kuchli ramzi bo'lib xizmat qiladi.

Vaqt belgilari adabiy matnlardagi voqealar va harakatlarni ma'lum bir vaqtinchalik kontekstda joylashtirish uchun muhim vositadir. Hozirgi vaqtni ifodalash uchun vaqt belgilaridan foydalanilganda, tezkorlikni yaratish, keskinlikni oshirish va hikoyaning realizmini oshirishga yordam beradi. Ushbu hujjat adabiy matnlardagi vaqt belgilari bilan hozirgi vaqtni ifodalashning turli usullarini o'rganadi, ularning ta'sirini ko'rsatish uchun batafsil misollar va tahlillarni taqdim etadi. **"Hozir", "bugun", "hozirda"** kabi vaqtni ifodalovchi birliklar rivoyatda hozirgi lahzani samarali ta'kidlab, diqqatni bevosita harakat yoki vaziyatga qaratishi mumkin. Jumladan, H.G.Uellsning **"Vaqt mashinasi"** asarida:

"Hozir, kechki ovqatimni tugatgandan so'ng, men kunning voqealarini aytib berishga tayyorman." (*H.G.Wells. The Time Machine. William Heinemann. 1895. 84 p*)

"Hozir" so'zidan foydalanish o'quvchining e'tiborini hozirgi daqiqaga qaratadi va hikoya qiluvchiga kunlik voqealarni aytib berish uchun zamin yaratadi. U o'tmishdagi tajribalar va hozirgi aks ettirish o'rtasida aniq vaqtinchalik chegara yaratadi.

Badiiy asarlarda kelasi zamonni ifodalovchi vaqt ko'rsatkichlari voqealar rivojini aniqlash va o'quvchilarga kelajak haqida tasavvur berishda muhim ahamiyatga ega. Bu vositalar yordamida mualliflar kelajakda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan voqealarni tasvirlab, o'quvchida kutilayotgan voqealarga nisbatan qiziqish uyg'otadilar. Ushbu misolda badiiy asarlarda kelasi zamonni ifodalovchi vaqt ko'rsatkichlari bo'yicha bir qancha misollar va tahlillar keltiriladi.

Cho'lponning **"Kecha va Kunduz"** asaridagi quyidagi misolda:

"Yaqin kelajakda, bu yurtning bog'lari yana gullaydi." (*Cho'lpon. Kecha va Kunduz. Sharq, Toshkent. 2000. 272 b*)

Cho'lpon bu ibora orqali kelajakdagi umid va optimizمنى tasvirlaydi. Bu ifoda kelajakdagi yorqin va yaxshi kunlarga ishora qilib, o'quvchilarda umid uyg'otadi va asarning pozitiv kayfiyatini kuchaytiradi.

Yoki kelajakni aniq vaqt ko'rsatkichlari bilan ifodalash ham mumkin. Jumladan, O'tkir Hoshimovning **"Dunyoning Ishlari"** asarida:

"Bir kun kelib, bizning bolalarimiz bu kunlarni eslab, kulib yuborishadi." (*O'tkir Hoshimovning "Dunyoning Ishlari" Yangi Asr Avlodi. 2015. 336 b*).

Hoshimov bu yerda kelajakdagi kunlarni tasvirlash orqali asarning hozirgi va kelajakdagi voqealarini bog'laydi. Bu ibora kelajakdagi xotiralarni va hozirgi voqealarning ahamiyatini ko'rsatadi.

Shunday qilib, falsafaning uzoq yillik mushohadalariga ko'ra, vaqt kunlar, oylar va yillardan iborat oddiy masala emas, balki idrok va madaniyat masalalarini aks ettiradi. Inson tillarida vaqtni ifodalash uchun *oldindan, dastlab, oldin, boshlanganda, tugaganda, bir vaqtda* kabi vaqt ko'rsatkichlari adekvat ekanligini ko'rsatadi. Bu, ularning murakkab, lekin odatda to'liq aniqlanmaganligini hisobga olgan holda, ushbu model adabiy matnlarga qanchalik mos kelishi haqidagi qiziqarli emperik savolni tug'diradi. Darhaqiqat, vaqt masalasida, adabiy matn

ko'pincha vaqtinchalik hodisalarni aniq ko'rsatmaydi, lekin o'quvchi uchun mavjud bo'lgan ensiklopedik bilimlarga tayanadi. Hikoya matnlarini tahlil qilish ko'payib bormoqda, ammo ularning aksariyati ertaklar kabi nisbatan oddiy uchinchi shaxs hikoyalariga asoslangan. Bunday matnlar odatda voqealarga asoslangan (bir narsaning ortidan ikkinchi narsa keladi) va ularda birinchi shaxs hikoyasi kabi murakkabroq adabiy hodisalar yetishmaydi, bu yerda ko'p ma'lumotlar noma'lum va sezilarli vaqt o'zgarishlari mavjud. Vaqtdan foydalanish to'g'risida muhokamadan oldin, adabiy matnlarni to'liq murakkabligi bilan tahlil qilish lozim. Adabiy matnlarda, shubhasiz, mavhum darajadagi vaqt tasvirlari qo'llaniladigan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ch.Dickens. The Tale of two Cities. London:Chapman & Hall. 1859..
2. Cho'lpon. Kecha va Kunduz. Sharq, Toshkent. 2000. 272 b.
3. Gabriel G.M. One hundred years of Solitude.- Jonatan Cape, 1970.422 p.
4. H.G.Wells. The Time Machine. William Heinemann. 1895. 84 p.
5. O'tkir Hoshimovning "Dunyoning Ishlari" Yangi Asr Avlodi. 2015. 336 b.
6. Холиков, Б. (2018). Детектив романларда воқеликнинг бадий талқини тизимли моделиштириши (Марио Пьюзонинг «Чўқинтирган ота» («The godfather») ва Тоҳир Маликнинг «Шайтанат» асарлари мисолида). Фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган докторлик (PhD) диссертацияси автореферати. Фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган докторлик (PhD) диссертацияси автореферати. Фал. фанл. докт.(PhD) дисс.
7. Khayrullaev, K. Z. (2001). *The relation of word, word composition and sentence to the predicativeness. Abstract of candidate dissertation.*—Tashkent.
8. Хайруллаев, Х. (2002). Предикативлик ҳодисаси ва унинг ифода объектлари.
9. Хайруллаев, Х. (2009). О лингвистической природе уровней языка и речи. Вопросы филологических наук, (2), 78-79.
10. Турниёзов, Н., Турниёзова, К., & Хайруллаев, Х. (2009). Структур синтаксис асослари.
11. Хайруллаев, Х. З. (2001). Сўз, сўз бирикмаси ва гапнинг предикативликка муносабати. Номзод. дис автореферати. Тошкент.
12. Turniyozov, N., Turniyozova, K., & Xayrullayev, X. (2009). Struktur sintaksis asoslari. Samarqand: SamDCHTI.